

4. *Гончарук Г.* Народний Рух України. Історія. — Одеса, 1997 — 378 с.
5. *Ковтун В.* Історія Народного Руху України. — К., 1995 — 382 с.
6. *Гарань О.* Від створення Руху до багатопартійності. — К., 1992. — 48 с.
7. *Шановська О.* Джерельна база дослідження історії Народного Руху України // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. — Вип. 1. — 2003. — С. 182, 200.
8. *Український Південь.* — 2002. — №50. — 9-25 грудня.
9. *Статут НРУ.*
10. *Програма НРУ.*

В. А. Нестеренко, В. Г. Романюк

УКРАЇНЬСЬКА НАУКОВО-ОСВІТНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ ТА ВЛАДА У 1920-і РОКИ

Питання про взаємовідносини між науково-освітньою інтелігенцією та органами радянської влади є одним із центральних в етнонаціональній історії України першої третини ХХ ст. У період політики “українізації” науковці, освітяни, працівники культури відігравали велику роль у формуванні “модерної” української нації, своєю діяльністю безпосередньо впливали на суспільно-політичне життя тодішньої УСРР. Ставлення центральних та місцевих органів радянської влади до української науково-освітньої інтелігенції відзначалося в цей час амбівалентністю: з одного боку, ішла боротьба проти опозиційно налаштованих вчених, з іншого боку — влада активно використовувала праці українських науковців, діяльність просвітян у своїх прагматичних цілях.

Питання про роль української інтелігенції в проведенні політики “українізації” вже досліджувалося в українській історичній науці. Особливо відзначимо роботи О. Болаболеченка, Я. Верменич, В. Даниленка, Г. Касьянова [1]. В їхніх працях також з’ясовано питання про ставлення керівництва Радянської України до культурно-освітньої інтелігенції. У роботах О. Лойка, В. Нестеренка частково висвітлено питання про участь інтелігенції Поділля в українознавчих процесах [2]. Разом із тим, необхідно підкреслити, що тема взаємин української інтелігенції Поділля та місцевих органів радянської влади ще не знайшла свого належного висвітлення в українській історіографії. У даній роботі ми ставимо головне зав-

дання — висвітлити роль подільської української інтелігенції у проведенні офіційної політики “українізації”, показати її ставлення до радянської влади, прослідкувати, як впливали ті чи інші заходи влади на її діяльність.

У листопаді 1920 р. на Поділлі утвердилася радянська влада. Ставлення її до української інтелігенції регіону спочатку було настороженим, а подекуди і відверто ворожим. Цьому сприяли такі чинники: 1) викладачі створеного у 1918 р. за часів гетьмана П. Скоропадського Кам’янець-Подільського державного українського університету активно підтримували українську державність, а деякі з них (М. Баєр, В. Геринович, Н. Гаморак та інші) безпосередньо займалися політичною діяльністю. Так Н. Гаморак був кілька місяців військовим прес-аташе президента ЗУНР Є. Петрушевича, а М. Баєр очолював праву Українську народну партію; 2) Поділля знаходилося на кордоні з Польщею та Румунією, що змушувало радянську владу з особливою обережністю ставитися до місцевої інтелігенції, діяльність якої викликала підозру; 3) протягом 1921-1922 рр. в Подільській губернії не стихав антирадянський повстанський рух, в якому активно брали участь місцеві освітяни. Разом із тим, у зв’язку з переходом до непу, місцева влада розуміла неефективність виключно репресивних дій щодо місцевої інтелігенції і намагалася залучити її на свій бік. Цим і можна пояснити суперечливу політику влади щодо науковців, світян.

У лютому 1921 р. Кам’янець-Подільський державний український університет був реорганізований в інститут технічних наук (ІТН), а пізніше на базі останнього були утворені інститут народної освіти (ІНО) та сільськогосподарський інститут (СГІ). У вузах Кам’янця протягом перших років радянської влади викладали відомі українські вчені: історики П. Клименко, П. Клепатський, Є. Сташевський, Ю. Сіцінський; фізики М. Федорів, О. Малиновський; філологи М. Драй-Хмара, І. Любарський, О. Семенів; біологи П. Бучинський, Н. Гаморак, В. Храневич; географ В. Геринович та багато інших. Місто було великим науковим центром Радянської України [3]. Проте ставлення членів місцевого повітвиконкому до викладачів ІНО та СГІ було настороженим. Їх постійно критикував у місцевій пресі політкомісар вузів Кам’янця-Подільського С. Чалий. Наслідком постійної критики стала еміграція восени 1921р. до

Польщі одного з колишніх лідерів “Союзу українок”, відомого педагогічного діяча С. Русової, одного із керівників Селянсько-демократичної партії часів УНР професора Шимоновича та деяких інших викладачів [4]. У листопаді 1921 р. місцеві чекісти розкрили підпільну Кам’янець-Подільську українську організацію, до якої входили окремі вчителі та студенти вузів. Очевидно, саме у зв’язку з цією справою був заарештований історик П. Клименко та тимчасово увільнений від викладання в ІНО професор П. Клепатський.

Проте місцева влада добре розуміла обмеженість виключно репресивних дій щодо української наукової інтелігенції і намагалася будь-що залучити її на свій бік. З цією метою було прийнято рішення провести в Кам’янець-Подільському ІНО вільні вибори ректора. Як правило, ректори інститутів УСРР призначались наркоматом освіти приказним порядком. Проводячи такий експеримент, органи радянської влади намагалися продемонструвати свій демократизм.

Вибори відбулися 9 травня 1922 року. Основними претендентами були видатний історик П. Клепатський та І. Кулик — відомий поет, який з середини 1921 р. очолював Кам’янецький повітовий партійний комітет та редагував газету “Червона Правда”. Мету та завдання вищої освіти вони розуміли по-різному. Якщо П. Клепатський на перший план ставив розвиток українських наукових сил, щоб студентам та викладачам у першу чергу були створені добрі умови для навчання та наукової діяльності, то І. Кулик прямо заявив, що визнає лише “пролетарську науку”. Вибори показали, що в Кам’янецькому ІНО продовжувала існувати прихована пасивна опозиція радянській владі. 39 викладачів і представників студентства віддали свої голоси П. Клепатському і лише 12 — І. Кулику [5].

Звичайно, такі наслідки виборів не задовольнили місцеві органи влади. Вони перейшли від порівняно демократичних до силових методів. Кандидатуру П. Клепатського тривалий час не затверджували у Харкові. Розпочалися репресії проти викладачів. 2 червня за активну участь в автокефальному церковному русі був звільнений з ІНО приват-доцент кафедри історії Й. Оксіюк, а 27 жовтня — відомий історик Поділля, приват-доцент Ю. Сіцінський. П. Клепатський намагався зберегти академічний склад ІНО, але влітку його самого як “активного петлюрівця” заарештував

кам'янець-подільський відділ Надзвичайної комісії. Щоправда, через півтора місяця історика звільнили, але він змушений був виїхати до Києва [6].

У лютому 1923 р. після злиття Кам'янецького ІНО з міськими педкурсами відбулось скорочення штатів. У закладі було звільнено 14 викладачів: К. Копержинського, О. Полонського, Я. Регулу та інших. Цього року Кам'янець-Подільський через різні причини залишили П. Клименко, М. Драй-Хмара, М. Федорів, О. Семенів та інші відомі науковці. Внаслідок великої плінності кадрів науковий потенціал ІНО значно послабився.

Неоднозначністю характеризувалася й політика радянської влади щодо українських учителів. У 1921 р. всі українські навчальні заклади було реорганізовано у радянські трудові школи. Навчальні плани, програми повинні були відповідати комуністичним “інтернаціональним” принципам. Проте місцевій владі довелося рахуватися з бажанням місцевого населення і поглиблювати українізацію шкіл. За кілька років мережа українських шкіл на Поділлі значно розширилась і наприкінці 1923 р. тут працювало вже 1830 українських шкіл, 28 дитячих будинків [7].

Певна зміна ставлення влади до української інтелігенції настала у 1923 р. Проголошена ЦК КП(б)У та ВУЦВК у тактичних цілях політика “українізації” змушувала місцеві органи влади з більшою увагою поставитися до науково-освітньої інтелігенції, якій відводилась авангардна роль у цьому процесі. Фактично політика “українізації” стала не лише культурно-освітницькою акцією, а мала також суспільно-політичну спрямованість. Саме в цей час відбулось активне залучення українських науковців, педагогів до різних органів радянської влади: виконкомів, апарату рад тощо.

На Поділлі вже на початку серпня 1923 р. розпочали діяти губернська, а в округових центрах — окружні комісії з українізації. До складу комісій поряд із представниками рад, райвиконкомів, керівниками установ, входили вчителі і викладачі вузів. Часто до комісій входили особи, котрі раніше плідно працювали на культурно-освітній ниві УНР, а тепер активно включились в українознавчий процес, щиро повіривши в національні гасла більшовиків. Зокрема, Кам'янецьку комісію з українізації деякий час очолював Євген Кондрацький — колишній голова губернської подільської “Про-

світі”. З окружною Кам’янецькою комісією також співробітничали викладачі ІНО: В. Геринович, І. Любарський, Ю. Філь та інші учасники української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. У Вінниці до складу окружної комісії з українізації увійшов відомий політичний діяч, раніше один із лідерів партії українських соціалістів-самостійників В. Отамановський [8].

Такий поворот української інтелігенції в сторону радянської влади був не випадковим. Варто лише згадати її суспільно-політичну позицію у 1917 р., коли переважна більшість українських вчених, освітян не висувала питання про самостійність України, обмежувалася у своїх вимогах визнанням лише її автономного статусу. Фактично утворився тимчасовий союз між українською інтелігенцією та керівництвом УСРР. Проте, з самого початку виявилися два зовсім різні підходи у ставленні до політики “українізації” на Поділлі. Якщо українська інтелігенція з ентузіазмом включилася в процес відродження української освіти та культури, то більшість членів КП(б)У та радянських службовців вважала українізацію лише тимчасовим тактичним засобом для залучення на свій бік селянства. Саме в цьому полягала головна перешкода для здійснення широкої українізації, яка врешті-решт призвела до занепаду цієї політики.

Для більш ефективного проведення політики “українізації” у найбільших містах регіону (Вінниці, Кам’янци-Подільському, Проскурові та інших) відділи народів створили спеціальні лекторські бюро. У Кам’янци-Подільському до нього увійшли відомі педагоги або викладачі місцевих вузів: В. Геринович, В. Зборовець, Є. Кондрацький, І. Олійник, В. Якимів та інші [9].

Усього у 1924 р. на Поділлі було влаштовано 153 курси з української мови, які відвідали 3686 осіб. Спочатку на них викладалася переважно лише українська мова, але пізніше їхні програми стали більш змістовними. Так у Кам’янецькому окрузі в програми курсів з українознавства входили наступні питання: порівняльна характеристика української і російської абетки, фонетика, граматики української мови, правопис іноземних слів в українській мові, синтаксис. Програми курсів також передбачали вивчення географічного розташування та економічного становища України, історії Київської Русі, Козаччини, Хмельниччини, Гетьманщини. Ретельно викладалася на

курсах питання революційного руху в Україні, Жовтневої революції, національної політики УСРР. Усі службовці, крім того, повинні були ознайомитися з класичною українською літературою та із творчістю тодішніх українських пролетарських поетів [10].

По закінченню курсів всі службовці повинні були скласти іспит з українознавства. Співробітники радянських установ, закладів, котрі не могли скласти іспит, звільнялися з роботи. Оскільки ця робота проводилася органами освіти, саме освітяни приймали рішення про звільнення тої чи іншої особи зі служби. Таким чином комісії з українізації отримали значну владу, з якою повинні були рахуватися місцеві державні та адміністративні органи. У випадку саботування українознавчих заходів службовців могли звільнити з роботи. Так саме через це Кам'янецька окружна комісія постановила звільнити з посад секретаря окрсуду Чекуріна і діловода Зайделова. На Проскурівщині місцева комісія запропонувала у 1927 р. звільнити 160 службовців із числа тих, хто не склав іспитів з українознавства і т. ін. [11].

Цілком зрозуміло, що найбільш швидкими темпами українізація здійснювалася саме в освітянській галузі. Ступінь українізації шкільних закладів Подільської губернії вже в 1924 р. становив понад 90%. За цим показником Подільська губернія поряд із Полтавською займала перше місце в УСРР. Для порівняння, у Катеринославській губернії у 1924 р. було українізовано лише 20-25% шкіл, Харківській — 40% і т. ін. [12]. Успішно здійснювалася також українізація вищих та професійних навчальних закладів. За даними 1924 р. вищі навчальні заклади Поділля (інститути народної освіти у Вінниці та Кам'янці-Подільському, сільськогосподарський інститут у Кам'янці-Подільському, Вищі вінницькі педкурси) вже у 1923-1924 навчальному році проводили навчання виключно українською мовою. Українці становили абсолютну більшість серед викладачів вузів. В органах професійної освіти курс на українізацію проводився навіть більш рішуче, ніж це передбачалося офіційним законом від 1 серпня 1923 р. [13].

Науковці Поділля із радістю зустріли політику “українізації”. За даними 1925 р., міські ІНО та СПГ входили до числа семи повністю українізованих вищих навчальних закладів УСРР. Перед науково-дослідною кафедрою історії та економіки Поділля, що розпо-

чала діяти у 1922 р., наросвіта поставила важливе завдання — підготувати нові кадри викладачів вищих навчальних закладів, які б добре володіли українською мовою та досягненнями української культури. Одночасно місцеві органи влади намагалися взяти під свій жорсткий адміністративний контроль процес українізації, постійно поєднували його з класовими та партійними принципами. Не випадково інструктор Кам'янецького окружного відділу освіти В. Гоца закликав членів НДК, серед яких не було жодного комуніста, “пройти методологічну підготовку та проїнятися пролетарською методологією”. У 1926 р. для посилення партійного контролю над роботою науково-дослідної кафедри її керівником було призначено активного учасника західноукраїнської революції 1918-1919 рр., а з 1920 р. члена КП(б)У Ф. Кондрацького [14].

У політичному плані викладачі кам'янецьких ІНО та СГІ у своїй переважній більшості стали на шлях співробітництва з радянською владою і часто виступали із прорадянськими політичними заявами та зверненнями у пресі. Так улітку 1924 р. вони підписали відому “Декларацію 66”, у якій заявили про свою підтримку політики радянської влади. У листопаді 1927 р. 23 науковці Кам'янець-Подільського виступили із “Декларацією наукових робітників до 10-річчя Жовтня”. У ній вони стверджували, що “лише соціалістична революція могла піднести українські працюючі маси на становище господаря й відкрити широке поле для розвитку української національної культури” [15].

Наступного року у Кам'янці-Подільському і Тульчині було створено окружні філії “Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву” (УТОРНІТСО), які об'єднували “науковців, що стояли на платформі Жовтня”. Більшість викладачів Кам'янець-Подільського увійшла до цієї філії, а колишні професори Кам'янецького університету І. Любарський та В. Геринович навіть подали заяви на вступ до КП(б)У. Щоправда, місцеві органи влади їм не довіряли, вважаючи їх “зміновіховцями”. Слід зауважити, що наприкінці 1920-х років частина вчених Поділля розчарувалася в радянській політиці “українізації” та критикувала її за поверховий та ідеологізований характер.

У другій половині 1920-х років успішно розвивався на Поділлі масовий краєзнавчий рух. Краєзнавча робота багатьма науковцями

справедливо вважалася найширшою базою українізації, бо вона давала можливість встановити тісний зв'язок між викладачами і студентами вузів із селянством. Часопис "Краєзнавство" високо оцінював своєрідну форму організації народознавчої роботи на Кам'янецьчині, де краєзнавчий комітет тісно співробітничав з місцевим науковим товариством і 12 районними осередками, які спрямовували працю численних гуртків при школах, сільбудах, клубах. До складу краєзнавчих осередків входили працівники освіти, студенти, молодь, агрономи, лікарі, селяни [16]. Крім того, із краєзнавчими товариствами активно співпрацювали представники місцевої влади. Вони фактично координували їхню діяльність, виділяли кошти на проведення науково-практичних експедицій та досліджень.

Наприкінці 1920-х рр. у зв'язку з поступовим згортанням непу ставлення місцевої влади до української науково-освітньої інтелігенції докорінно змінилося на гірше. Так у секретному документі ДПУ "Про економічний і політичний стан Кам'янецького округу" (березень 1928 р.) професура ІНО, СГП оцінювалася як "колишній ворог, який мав тісний зв'язок з урядом С. Петлюри" [17]. З іншого боку, недостатньо ефективного проведення політики "українізації" викликало розчарування з боку частини українських науковців. У Вінниці відомий науковець та краєзнавець В. Отамановський вийшов зі складу окружної комісії з українізації, вважаючи національну політику комуністичної партії нещирою [18].

Тимчасовий союз між українською науково-освітньою інтелігенцією і владою закінчився у 1929 р. Саме в цьому році було заарештовано кількох відомих науковців Поділля: Ю. Сіцінського, Ю. Філя, О. Кожухіва, М. Величківського та деяких інших. Розпочався новий, найбільш трагічний період в історії подільської інтелігенції, який призвів до повного занепаду науково-освітнього життя Поділля в середині 1930-х років. Але це вже тема для нового дослідження.

Отже, протягом 1920-х рр. науково-освітня громадськість Поділля брала активну участь у суспільно-політичних процесах. Деякі її представники, котрі висловлювали свою лояльність радянській системі, входили у владні структури, приймали важливі для життя регіону рішення. Проте, наприкінці 1920-х рр., у зв'язку із початком широкомасштабних репресій, роль інтелігенції в політичному житті УСРР значно зменшилась і в решті решт була зведена нанівець.

Література:

1. *Болаболъченко Л.* СВУ: суд над переконанням. Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 157-179; *Верменич Я.* Здійснення українізації у 20-30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1993; *Касьянов Г. В., Даниленко В. М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). — К., 1991.
2. *Лойко О. Г.* Інтелігенція Поділля в умовах непу // Тези доповідей 15-ої обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1996. — С. 60-61; *Нестеренко В. А.* Українізація на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. — К., 1999.
3. *Завальнюк О. М., Петров М. Б.* Винним себе визнав // Репресоване краєзнавство (збірник статей). — К.: Рідний край, 1991. — С. 179.
4. *Вісті Кам'янець-Подільського ВРК.* — 1921. — 8 черв.; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі — К-ПМДА). — Ф. р. 302. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 46.
5. *Кам'янець-Подільський міський державний архів* (далі — К-ПМДА). — Ф. 302. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 13-18.
6. *К-ПМДА.* — Ф. 302. — Оп. 1. — Спр. 381. — Арк. 42; Спр. 212. — Арк. 1.
7. *Державний архів Вінницької області* (далі — ДАВО). — Ф. 256. — Оп. 1. — Спр. 195. — Арк. 5.
8. ДАХО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 38.
9. ДАХО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 1.
10. ДАХО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 167-168.
11. ДАХО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 13.
12. *Гонтар О. В.* Деякі питання міжнаціональних відносин в Україні в 20-ті роки // УІЖ. — 1991. — №1. — С. 128.
13. ДАВО, — Ф. 254. — Оп. 1. — Спр. 195. — Арк. 1.
14. К-ПМДА. — Ф. 302. — Оп. 1. — Спр. 419. — Арк. 61.
15. *Червоний кордон.* — 1924. — 9 лип.; 1927. — 7 листоп.
16. *Краєзнавство.* — 1928. — №6-10. — С. 1.
17. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 251. — Арк. 14-15.
18. *Вісті ВУЦВК.* — 1930. — 4 квітня.

К. В. Познанська

МЕНШОВИЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ДОБУ ДЕНІКІНЩИНИ

Одним із малодосліджених питань української історії є діяльність російської соціал-демократичної партії меншовиків. У нашій уяві слово “меншовик” народжує образ ворога, що підтримував бі-